

Marija Lackner Kundegraber*

Etnografske posebnosti v nekdanjem Kočevskem nemškem jezikovnem otoku

Naselitvo območje Kočevarjev je bilo na jugu Slovenije, v tistem delu dežele, ki sega pod imenom Dolenjska do hrvaške meje na kraški reki Kolpi in njenem pritoku Čabranki, ki prihaja od severo-severo-zahoda.

Od zunanjih poselitev, ki so po končani notranji kolonizaciji nastale v Srednjem veku na jugu sklenjenega nemškega jezikovnega prostora, je Kočevsko najmlajša in obenem najvzhodnejša, razen tega je bila največji in po številu prebivalstva najmočnejši jezikovni otok, ki je bil ustanovljen izhajajoč iz bavarskega prostora. Dialektologija je že dolgo tega ovrgla napačna izročila o izvoru naseljencev, ki so v Kočevarjih videla potomce Gotov ali Vandalov, ki naj bi jih zaneslo sem, ali pa potomce 300 družin iz Türiškega, ki naj bi jih bili zaradi upornosti pregnali v te odročne kraje (HAUFFEN 1895, 8 isl.). Zgodovinsko ozadje, razmere gospostva in maloštevilni dokumenti, ki se te naselbine dotikajo, kažejo na naseljevanje približno od leta 1320 sem in na Zahodno Koroško in Vzhodno Tirolsko kot prvotno domovino večine naseljencev (PETSCHAUER 1980, 27 isl.).

Koroška grofovsko rodbina Ortenburžanov je od leta 1247 posedovala velike predele na jugu Kranjske, ki jih je dobila v fevd od oglejskega patriarha. V neobljudeno, komaj prehodno območje južno od Ribnice so pripeljali naseljence, najprej verjetno iz drugih lastnih predelov Dolenjske in sosednjih področij, kot prepričljivo piše Erich Petschauer (PETSCHAUER 1980, 28 isl.). To pomeni redko slovensko poselitev, ki se je sprva verjetno začejala vzdolž starejših prehodnih poti do Kolpe, kar bi lahko razložilo tudi slovenska imena krajev in področij. Pri tem je treba upoštevati, da se je jezikovna meja izblikovala bržkone zelo postopno, v nekakšnem stalnem izravnavanju. Ustrezen primer za to domnevo so krajevna imena Slovenska vas (Windischdorf) severno od mesta Kočevje in Nemška vas (Deutschdorf) južno od Ribnice.

Naseljevanje nemških kmetov se je očitno začelo po sklenitvi ljubljanskega miru med Ortenburškimi grofi in Turjačani leta 1320. Tedaj so Ortenburžani pripeljali sem naseljence iz svojih zahodnokoroških in vzhodnotirolskih posesti. Za

ta izvor govori tudi kočevsko narečje, kot ugotavljajo jezikoslovci od konca 19. stoletja sem.¹

Prvi dokument z imenom neke kočevske vasi, namreč *Mooswald* (Mahovnik) nosi datum 1339 in veliko pove: Mooswald namreč leži v središču nekdanjega jezikovnega otoka, v glavni dolini, skozi katero je verjetno že prej vodila tovorna pot od Ribnice proti dolini Kolpe, ki ji še danes sledi glavna prometnica proti jugu, na Hrvaško. Lega Mahovnika je pomembna tudi zaradi preskrbe z vodo, saj skozi to osrednje področje, na katerem je nastalo tudi poznejše mesto Kočevje, teče eden od redkih vodotokov, tipična kraška reka Rinža, razen tega so na tem področju tudi izviri, ki so bili morda odločilni pri izbiri naselitvenega mesta: Reberbrunn, Rosenbrunn, Kaltenbrunn. Oglejski patriarh Bertrand je z listino grofu Ottu Ortenburškemu dovolil, da nastavi pri novo zgrajeni kapeli v Mahovniku kaplana in zgradi tam pokopališče, ker je župna cerkev - Ribnica - preveč oddaljena (GROTHE 1931, 211).

Druga listina v latinskem jeziku od 1. maja 1363 priča o napredovanju kolonizacije. Našteta so naselja: *Gotsche, Pölan, Costel, Ossiwiz et Goteviz*, prvi in zadnji kraj sta kočevski naselji v takomenovanem Oberlandu in Hinterlandu; razen tega dva gradova v bližini Kolpe, namreč Pölan (po-

* Etnologinja dr. Marija Lackner Kundegraber je v letih 1955-1970 delala kot znanstvena sodelavka Österreichisches Museum für Volkskunde na Dunaju. Po preselitvi v Gradec se je posvetila postavitvi oddelka Štajerskega deželnege muzeja Joaneum na gradu Stainz, od leta 1981 do upokojitve pa je bila vodja Steirischen Volkskundemuseum v Gradcu. Bila je študentka Viktorja Geramba in Hansa Korena. Med službovanjem na Dunaju se je na pobudo Leopolda Schmidta začela ukvarjati z raziskovanjem Kočevarjev. Od začetka šestdesetih let je o njih napisala vrsto razprav in člankov. Kot upokojenka živi v Ulmu in se še vedno intenzivno ukvarja z raziskavami Kočevarjev. Članek, ki ga objavljamo, je prevod avtoričinega članka *Volkskundliche Besonderheiten in der einstigen deutschen Sprachinsel Gottschee*, objavljenega v reviji *Germanistische Linguistik* 124-125, 1994.

¹ SCHRÖER je kot prvi kritično razmišljal o izvoru naseljencev v zvezi s kočevskim narečjem (SCHRÖER 1868, 181). HAUFFEN je že z gotovostjo domneval bavarsko poreklo naseljencev (HAUFFEN 1894, 14).

zneje Vornschloß, slovensko Predgrad) in Kostel (ki se imenuje tudi Grafenwarth), ter slovenska vas Osilnica ob sotočju Kolpe in Čabranke.

Za leto 1407 je izpričano, da se je augsburški župan Burkhard Zink mudil pri bratu svojega očeta, župniku "in einem dorf, genant an der Riegg" (v vasi, imenovani na reki), v "veliki, lepi vasi, h kateri spada še pet drugih, ki se imenujejo: Göttenitz, Pausenbrunnen itd." ("groß schön dorf und gehören wol fünf ander dörfer darzu, die heißen: Göttenitz, Pausenbrunnen etc."); GROTHE 1931, 213). Torej se je naseljevanje nadaljevalo; Reka (Rieg) je bila ena od zgodnjih župnij, že leta 1375 je imenovan dušni pastir, leta 1377 mu je sledil Martin Zink iz Švabskega.²

Žal za ostala kočevska področja doslej še ni bilo najdeno ustrezno dokumentarno gradivo, da bi lahko dokazali nastanek drugih krajev v 14. stoletju.³ Za najvzhodnejšo dolino, *Moschnitze* z glavnim krajem Čermošnjice (Tschermoschnitz) se predpostavlja zgodnjo naselitev, ki sega morda še v 13. stoletje. Vasi v tej dolini z dobro zemljo nosijo slovenska imena, nemško doseljevanje se je odvijalo predvsem v višjih legah. Do širitve naselitve v notranjosti območja, to je na področju Kočevskega Roga (Hornwald)⁴ je večinoma prišlo šele v 16. stoletju, govorimo lahko o notranji kolonizaciji v obliki zelo majhnih naselij (WIDMER 1931, 55). Dogajalo se je v času, ko so *turški vpadi* že ogrožali deželo. Takrat so bili zgrajeni številni tabori ob cerkvah in postaje za opozorilne kresove. Hudo gospodarsko in osebno obremenitev za prebivalce Kočevske pa tudi drugih kranjskih področij je predstavljala obveznost *mejne robote* na Hrvaškem, na območju, ki si je pridobilo neslaven sloves po takratnem dogajanju: Senj, Otočac, Brinje, Gomirje, Tunje, Ogulin, Karlovac (WIDMER 1931, 96 isl.).

23. oktobra 1492 je cesar Friderik III izdal *krošnjaški patent*, ki je - vedno znova obnovljen - ostal gospodarsko pomemben vse do konca avstro-ogrske monarhije (PETSCHAUER 1980, 57). Najprej je dajal pravico trgovanja z lastnimi izdelki,

namreč s platnom in lesenimi predmeti. Potrebni les so dajali gozdovi, ki so bržkone ostali last zemljiškega gospoda, ki pa so jih kmetje lahko uporabljali v skladu z gozdnimi redovi. Deleži in gozdne pravice so bili dedni, smelo se jih je tudi prodati, zastaviti ali dati v zakup (WIDMER 1931, 19 in 29-33).

Vendar se je tekom stoletij gospodarski položaj stalno slabšal, ne le zaradi stalne turške nevarnosti, temveč tudi zaradi vedno večjih zahtev menjajočih se zemljiških gospodov, kar je leta 1515 pripeljalo do *vstaje*.⁵ Leta 1641 je kočevska grofija prišla v posest *Turjaških grofov*, stare kranjske plemiške rodbine, katere matični grad Turjak (Auersperg) stoji na pol poti med Ljubljano in Kočevjem.

Šele 19. stoletje je spet prineslo odločilne dogodke. Leta 1809 so na Kranjsko prodrle Napoleonove čete in zasedle tudi Kočevsko, kjer je zaradi zahtevane kontribucije prišlo do kmečke *vstaje*, ki je imela za posledico izropanje mesta Kočevje. Okoli sredine stoletja je število prebivalstva doseglo najvišjo številko 26.000 oseb (SCHRODER 1868, 167). Od leta 1880 naprej se je število prebivalstva stalno zniževalo, začelo se je namreč močno *izseljevanje v Ameriko*, obenem pa se je zaradi rudnika rjavega premoga, ki je bil odprt leta 1892, začelo doseljevanje slovenskih rudarjev v okolico mesta Kočevje.

Na podlagi raznih iniciativ so nastali nemška *nižja gimnazija*, ki je bila od 1907 naprej kompletna državna gimnazija, ter *strokovna šola za lesno industrijo*, ki naj bi služila podpiranju in izboljševanju stare domače obrti.

Konec prve svetovne vojne je za Kočevjarje pomenil počasno izgubo skoraj celotnega nemškega šolstva in celo vrsto političnih in gospodarskih težav. Kljub temu pa so lahko leta 1930 v velikem okviru praznovali šeststoletnico naselitve. Leto 1941 je po vkorakanju Nemčije v Jugoslavijo z *izselitvijo* Kočevjarjev prineslo začetek konca kulture, ki se je ohranjala in samostojno razvijala dolga stoletja.⁶

Kočevjarji v stoletjih svojega življenja na Kranj-

² ZINK je prišel s soprogo Friderika Ortenburžana, Margareto von Teck iz Memmingena. Zdi pa se, da ni bil edini Švab, ki je prišel z Margareto (GROTHE 1931, 213).

³ Iskanje v arhivu oglejskega patriarhata, ki je shranjen v Vidmu, bi moral opraviti specialist za srednjeveško zgodovino. Zdi se mi, da bi tako iskanje lahko bilo kronano z uspehom!

⁴ V dokumentih iz dunajskih in graških arhivov, ki jih je objavil GEORG WIDMER, sledi, da je proti koncu 16. stoletja nastalo veliko število majcenih naselbin z eno hubo ali do tremi hubami, najprej v obliki samotnih kmetij, za katere so izkrčili pragozd. Nekatera od teh gozdnih naselij tudi v 20. stoletju niso imela več kot tri hiše (WIDMER 1931, 55).

⁵ Kranjski zgodovinpisec AUGUST DIMITZ je poudarjal vlogo Kočevjarjev pri izbruhu nemirov ki so se z zahtevo po "stari pravdi" razširilo po celem Kranjskem in Štajerskem. Še leta 1515 je *vstaja* prišla do južne in vzhodne Štajerske na področju Lipnice (Leibnitz) in Gleisdorfa (DIMITZ 1875, 21 isl. PETSCHAUER, 1980, 60. POSCH, STRAKA, PFERSCHY 1976, 23).

⁶ Tragični potek dogajanja od nemškega napada na Jugoslavijo aprila 1941 do preselitve na slovensko Spodnjo Štajersko v naslednji zimi pretresljivo prikazuje po številnih pričanjih ERICH PETSCHAUER. Do preselitve je prišlo na podlagi "dogovora vlade nemškega reicha in italijanske vlade z dne 31. avgusta 1941", priprave nanjo so tekle že dolgo prej (PETSCHAUER 1980, 125 isl.).

skem niso samo govorili starinsko narečje, temveč so vse do 20. stoletja v svoji *materialni kulturi* in v svojem ustnem izročilu ohranili srednjeveške preostanke in motive.

Po svojih *hišah* in *hišni opremi* se seveda niso razlikovali od svojih slovenskih sosedov. Saj so gradnjo vedno znova določali predpisi zemljiškega gospoda, razen tega so ljudje takrat gradili z gradivom, ki je bilo na razpolago. V nasprotju z napačnimi razlagami pri Kočevarjih ni moč ugotoviti vzhodnoalpske črne kuhinje, temveč je bila običajna *kmečka peč*, ki sega prvotno iz veže (Vorhaus, koč. hauš), kjer je kurišče, v sobo. Ta peč služi gretju, kuhanju in pečenju in izpolnjuje vse namene, ki naj jih ognjišče ima. Kdaj je ta oblika nastala, je neznano. Toda nedvomno je pri Slovencih zelo razširjena. O tem, kakšna ognjišča so poznali Kočevarji, ko so se naselili na Dolenjskem, vemo enako malo kot o tistih, ki so jih našli pri svojih sosedih.⁷ Iz starih časov ni slikovnega materiala, arhivskega materiala pa do danes ni nihče iskal.

Večina kočevarskih naselij je imela *cerkev* ali kapelo.⁸ Skupaj z vami so propadle tudi te, razen tega so tudi še po drugi svetovni vojni uničili veliko cerkva in kapel.⁹ Med njimi je bilo lepo število gotških zgradb, poslikanih s freskami, opremljenih z delno bogatimi baročnimi oltarji. Posebna skupina vaških cerkva je imela lesene ravne stropove, ki so bili bodisi patronirani, bodisi poslikani na baročni način. Strop v Mali Gori (Malgern) je bil datiran 1623, kot slikarja sta se podpisala Pale Melz in E. Enickmon (=Hönigmann). Vsaj v tem primeru je bil torej Kočevar tudi eden od slikarjev. Konec petdesetih let so cerkev zažgali in povsem uničili, kot so mi ob nekem obisku prepričljivo pripovedovali ljudje. Ohranjena pa je cerkev v Klinji vasi (Klindorf) z ravnim stropom iz konca 17. stoletja. Takih lesenih stropov kot v Mali Gori je sicer v Sloveniji, pa tudi na Koroškem in Štajerskem dosti. Najstarejši patronirani stropovi

imajo jasne gotške vzorce in so nastali še v 15. stoletju.¹⁰

Pri *orodjih in delu* Kočevarjev je v več primerih mogoče dokazati ohranitev starinskih pojavov, pri čemer je določeno vlogo morda imela tudi krajina. Pri *transportu sena*, ki so ga pridobivali pretežno na težavnem terenu, so si pomagali s celo vrsto preprostih orodij. Vsakič so si naravnost iz narave pripravili nosilno šibo, ki so ji delno osmukali listje, jo položili na tla, obložili s senom, zvezali ali stisnili in odnesli. Nosilna palica pa je bila že pripravljeno orodje, s katerim so nosili z vrvjo zvezano seno. Podobno kot v alpskih predelih so poznali tudi vrv in ruto za seno. Mreža za seno je bila v starih časih spletena iz lipovega ličja. Zaradi velikega števila dolin na travnikih in senožetih so seno nosili vsaj do voza na bližnji poljski poti, če že ne ravno do senika. Ker so boljša tla uporabljali v prvi vrsti za njive, je bilo pridobivanje in transportiranje sena eno najbolj težavnih opravil kočevskih kmetov in neredko tudi kmetič (KUNDEGRABER 1968, 62 isl.).

Na starejših upodobitvah Kočevarjev držijo moški v rokah takoimenovani "Putscherle", skoraj kot atribut, po katerem naj bi jih prepoznavali. Gre za *sodček*, zvezan iz dog ali izdolben iz enega kosa lesa z vstavljenim dnom, ki je vse do izselitve služil kot posoda za osvežilno pijačo, iz katere so tudi pili. Razen tega je ta posoda za pijačo bila eden najbolj priljubljenih izdelkov kočevarske domače obrti, zaradi posebne kakovosti so jo, vezano s številnimi lesenimi obroči, na veliko prodajali. Navado jemanja pijače s seboj na pot, na popotovanje, na romanje v majhnih sodčkih lahko za srednji vek razberemo z velikega števila gotških, celo romanskih umetnin, recimo vidimo, da je sv. Jožef obesil tak sodček v hlevčku v Betlehemu na steno, ali ga nosi s seboj na begu v Egipt, ali vidimo, da iz takega sodčka pijejo spremljevalci sv. Treh Kraljev ali ga jemljejo apostoli s seboj na pot, ko odhajajo v tujino.

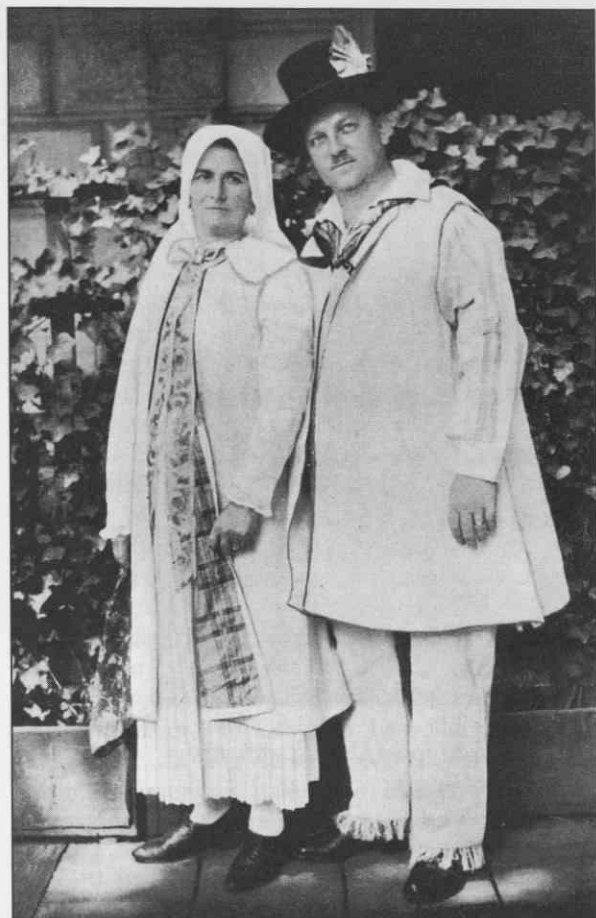
Valvasor, ki se mu imamo zahvaliti za najstarejšo upodobitev Kočevarjev, v svoji "Slavi vojvodine Kranjske" leta 1689 moške prav tako upodablja s tem sodčkom kot Belsazar *Hacquet* okoli leta 1800. Toda slikovni viri za predmet sam segajo nazaj do 12. stoletja: na slavnih bronastih vratih bazilike San Zeno v Veroni sv. Jožef potuje s sodčkom tako kot na romanskem kasetiranem stropu v Zillisu v Graubündenu. Žejne spremljevalce sv. Treh Kraljev vidimo n. pr. v cerkvi sv. Cecilije

⁷ Poskusila sem prikazati vprašanje ognjišča v kočevarski hiši v širši povezavi, vendar v svojem delu nisem mogla predložiti kakih trdnih rezultatov (KUNDEGRABER 1984, 328-342).

⁸ Zgodnja poročila o kočevarskih cerkvah ne vsebujejo umetnostnozgodovinskih podatkov. Vendar je lahko slovenski umetnostni zgodovinar MARIJAN ZADNIKAR še leta 1947 evidencialno precej veliko število cerkva. To dokumentacijo je leta 1967 izdal Urad za spomeniško varstvo v Ljubljani v hektografirani obliki. Delo je neprecenljive vrednosti, ker zajema še veliko število cerkva, ki so bile v naslednjih letih na barbarski način uničene (ZADNIKAR 1967).

⁹ ZADNIKAR je v svojih spomilih posvetil poglavje tudi svojemu delu na Kočevskem in pri tem prikazal usodo posameznih cerkva na podlagi primerjave fotografij (ZADNIKAR 1991).

¹⁰ Žal mi knjiga o poslikanih lesenih stropovih v Sloveniji, ki je izšla pred nekaj leti in ki upošteva primerjalno gradivo, ni dostopna. Novejše izdaje DEHIO za Koroško in Štajersko vsebujejo informacije o stanju v teh deželah.

Kočevska narodna noša (H. Grothe: *Die Deutsche Sprachinsel in Gottchee*)

pri Murauu na Štajerskem ali v cerkvi v Nadlesku na Notranjskem (Nadlesk pri Starem trgu pri Ložu). Kako zelo razširjena je bila taka posoda pri delu, nam dokazujejo tudi prizori iz znamenite knjige ur vojvode Berryja: tako pri delu v vinogradu kot tudi pri delu na polju so delavci odložili tak sodček. Sv. Otmar, ki ga častijo predvsem v alemanskem prostoru, pa ima sodček take vrste kot atribut. Razširjenost in uporabo te starinske posode bi lahko potrdili še z mnogimi drugimi slikovnimi dokazi (KUNDEGRABER 1972, 148 isl.).

Druga naprava, ki so jo Kočevarji uporabljali na razne načine in je bila tudi zelo razširjen izdelek domače obrti, so bile *nečke* s tankimi stenami, takoimenovani "Mauterle", ki so ga izdelovali iz enega kosa bukovine. Nečke so izdelovali v različnih velikostih, velike za peko in predvsem tudi v manjši priročni obliki, z dolžino okoli 70 do 80 cm (KUNDEGRABER 1980, 32 isl.). V teh manjših so čistili žito, nosili kamenje, mesili manjše količine testa, mati je vanje položila novorojenca, če je prejšnji otrok še ležal v zibelki, ali pa, da ga ne bi poležala, če ga je vzela s seboj v posteljo.

Navado kopanja dojenčka v nečkah pa lahko spet razberemo z gotskih tabelnih slik, n. pr. vidimo tak prizor na takom. Albrechtovem oltarju v Klosterneuburgu pri Dunaju iz časa okoli leta 1440 (KUNDEGRABER 1991, 36). Te nečke niso le skrbno izdelbli, temveč so jih tudi bogato okrasili z vpraskanimi vzorci, v katerih so prav tako ohranjeni stari ornamenti.

Morda najbolj zanimivo in zgovorno pričevanje srednjeveške tradicije v materialni kulturi je starejša *ženska praznja noša*, ki so jo nosile Kočevarke vse do 19. stoletja, ko jo je počasi izpodrinil novejši kroj. Pri kočevski moški in ženski noši je za opazovalca najprej opazno, da je skoraj bela. To je prvič povezano z dejstvom, da je razen gornjega oblačila - pri moških in ženskah poldolge jope iz zelenklega sukna - celotna noša narejena iz nebarvanega platna. V tej zvezi bi rada opozorila na to, da belo platno nikakor ni kaka slovanska nacionalna značilnost, kot lahko včasih beremo, temveč da se je nebarvano platno pač lahko ohranilo na kulturnih rezidualnih področjih kot najenostavnejši in najprvotnejši material sploh, razen živalskih kož in volne seveda. Da nosijo sosednji Belokranjci prav tako bele noše, je pač povezano z istimi naravnimi in gospodarskimi pogoji, ki so pripeljali do podobnega rezultata.

Prvotna ženska obleka je bila pravzaprav *srajčna obleka*, kar pove tudi narečno ime "Pfoit", ki spada, kot je znano, k značilno bavarskemu besednemu zakladu. Ta stara obleka je pri Kočevaricah ohranila kroj po modi iz časa gotike. V neprekinjeno rezani obleki brez šiva v pasu je v krilu enakomerno razporejeno všitih osem klinastih vstavkov, ki dajejo obleki na spodnjem robu širino skoraj osem metrov. Ker so obleko po dolžini nagubali z nešteto drobnimi gubicami, je ta zapleteni kroj opazovalcu na prvi pogled prikrit. Primerjave z drugimi nošami in modami so pokazale, da obstaja samo ena pokrajina noš, kjer so ostale ohranjene podobne značilnosti, namreč pri Čičih v Istri in na bližnjem Goriškem, vendar se pojavljajo isti kroji pri moških, ženskih in otroških nošah v talnih najdbah na južnem Švedskem, Danskem in pri vikinških najdbah na Grönlandiji. Razen tega je isti kroj razviden iz mnogih *slikovnih virov* (KUNDEGRABER 1970, 23 isl.).

Drug relikv srednjeveške mode v noši Kočevaric je *prečno gubanje* rokavov, ki so ga prvotno dosegli s "krišpanjem"; s tem je mišljen naguban videz, ki so ga dosegli tako, da so s še vlažnim ali mokrim kosom perila ali obleke tolkli po deski. Tudi Slovenci južno od kočevskega jezikovnega otoka v okolici Predgrada poznajo to tehniko, za katero pa je potrebna velika mera spretnosti. Prečno nagubane so prvotno nosili tudi ženske nogavice. Prečno nagubane nogavice, ki so običajne tu-

Lesena hiša na Kočevskem v 20. letih 20. stoletja (foto Josef Dornig, privatni arhiv dr. V. Michitscha, Villach / Beljak)

di drugod, na primer na Tirolskem, izvirajo verjetno iz časa, ko so nogavice še šivali iz platna. Prečno nagubane rokave pa lahko, tako kot kroj srajčne obleke, spoznamo na mnogih upodobitvah gotskega, celo že romanskega stila (KUNDEGRABER 1966, 40 isl.).

Medtem ko lahko kroj *jope*, ki se nosi še danes ob slavnostnih priložnostih, izpeljemo iz baročne mode, so nosili v vzhodni dolini kočevskega naseljenega območja, v Mošenicah, jopo, ki izdaja svoj izvor iz enostavnega ogrinjala z odprtino za glavo, iz ponča. To oblačilo so na straneh zapirali s trakovi, čez pa so nosili usnjen pas. Pri tem opisu človek pomisli tudi na gornja oblačila menihov, škapulirje, ki imajo podoben osnovni kroj. Na vsak način imamo opravka s potomcem nekega gornjega oblačila prastare noše. Mošenice se tudi v ženski noši razlikujejo od siceršnjih delov Kočevske, kot je razvidno iz poročila iz leta 1838. Tam so namreč ženske nosile platneno krilo in kratko bluzo, oboje prav tako iz belega platna, vendar po kroju močno sorodno nošam Belokranjk (KUNDEGRABER 1969, 281 isl. in KUNDEGRABER 1991, 49 isl.).

Ti primeri iz kmečke materialne kulture naj zadoščajo, kajti duhovno izročilo Kočevjarjev je naravnost neizrecno bogato in raznoliko. Najbolj prepričljivo lahko to enkratno dediščino prikažemo ob *ljudski pesmi*, ki je zajemala vsa področja človeškega življenja. Ta pesem dokazuje, da ljudje

čutijo potrebo, da praznovanja in slavja, pa tudi vsakdanje življenje z njegovim delom in trudom, uokvirijo s pesmijo in vsako situacijo izrazijo tudi na glasbeni način. Ta izredno veliki pomen pesmi bo verjetno tudi posledica dejstva, da v starih časih na Kočevskem praktično ni bilo instrumentov; nobeno od starih poročil ne govori o instrumentih, vsa pa omenjajo veselje do petja.

Na srečo so od konca stoletja, ko so na pobudo avstrijskega ministrstva za uk in bogočastje začeli z zapisovanjem pesmi, s tem delom nadaljevali mnogi zbiralci, ki so spoznali pomen kočevarske ljudske pesmi za celotno raziskovanje ljudskih pesmi. Prvi zbiralci so seveda zapisovali ljudske pesmi že pred sredino 19. stoletja in objavljali predvsem narečne primere.¹¹ Veliko število balad, nabožnih pesmi, pesmi iz raznih šeg ter šaljk so zbrali Kočevjarji, predvsem učitelji, ki so delovali kot pomočniki Adolfa Hauffna in njegovega učenca Hansa Tschinkla. Prvi veliki rezultat tega zbiranja je prišel leta 1926 v Nemški arhiv ljudskih pesmi (Deutsches Volksliedarchiv) v Freiburgu v Breisgau in je predstavljal vzpodbudo za pomembne

¹¹ RUDESH 1823, 273 isl. je objavil tri balade, med njimi tudi slavno "Schöne Meererin". Izdajatelj časopisa je povzel uvodno pripombo gospoda von Rudesha in pozval k "nadaljnemu raziskovanju kočevarskega jezika, kočevarskih šeg in navad, ker na dobrodošel način osvetljujejo marsikateri pogled na domačo pravadnino."

raziskave posameznih balad. Po preselitvi in begu, torej po koncu druge svetovne vojne, so spet začeli pospešeno zbirati. Od leta 1969 naprej so izšli trije obsežni zvezki z več kot 600 pesmimi, od teh mnoge v več, včasih mnogih različicah.¹²

Tudi v ljudski pesmi se je ohranilo veliko starinskega: *baladne snovi*, od katerih so nekatere bile morda znane še iz prvotne domovine, stare oblike v melodiki in zgradbi, v kratkih kiticah, ozkem vodenju melodije, tonskem in pevskem načinu, ne nazadnje tudi v formulam podobnih frazah. V primerjalnih študijah niso šli vsi vedno tako daleč kot Friedrich Panzer, ki je že leta 1901 najbolj znano in v nešteti inačicah ohranjeno balado o "Schöne Meererin" povezoval s srednjevisokonemško pesmijo o Kudrun (PANZER 1901, 277, 400 isl.). Cela vrsta študij o posameznih baladah Ericha Seemanna, in Zmage Kumer pa kaže na visoko starost, veliko razširjenost in v nekaterih primerih na povezave s slovenskimi pesmimi, preko jezikovnih meja. Očitno sta si obe narodnostni skupnosti živahno izmenjevali pesemsko gradivo; v vseh primerih ni mogoče z gotovostjo ugotoviti izvora melodije in besedila. Vendar je razumljivo, da je v teku šeststoletnega sosedstva prišlo do izmenjave kulturnega blaga. Presenetljivo slabo pa so zastopane visokonemške pesmi, kljub krošnjarjenju moških, ki so na svojih potovanjih gotovo slišali marsikatero pesem. Vendar se zdi, da so izročilo ohranjale predvsem ženske, ki pa nikoli niso zapustile svoje odročne domovine. Pogled v tri zvezke kočevskih narodnih pesmi nam pokaže tudi, da so zapisovalci pesmi zapisovali predvsem po petju ali pripovedovanju žena in deklet!

Zbiranje kočevskega *pripovedništva* se je - v primerjavi z drugimi nemškimi pokrajinami - začelo sorazmerno pozno. Z začetki znanstvenega zanimanja za kočevsko narečje v drugi polovici 19. stoletja je začel Karl Julius Schröer poleg ljudskih pesmi zapisovati tudi pripovedi. Adolf Hauffen je v svoji monografiji o Kočevski eno poglavje posvetil "pravljicam, sagam in ljudskim pripovedim" in že vzpostavljaj širše povezave. Wilhelm Tschinkel, sam rojen Kočevar, je dolga desetletja zbiral narodno blago in ga končno preložil v knjižni obliki leta 1932.¹³

¹² Žal doslej objavljeni četrti zvezek - komentarji - še ni izšel, od njega si lahko obetamo pomembne vpogleda v razširjenost in starost posameznih pesmi.

¹³ TSCHINKEL 1932. Tschinklu je dal pobudo za njegovo delo njegov stric HANS TSCHINKEL, učenec ADOLFA HAUFFENA, ki je avtor "Slovnice kočevskega narečja" (Halle na Saali 1908) in ki je vodil zbiranje kočevskih pesmi po naročilu ministrstva za uk in bogočastje. Razen tega je bil WILHELM TSCHINKEL sodelavec časopisa za avstrijsko narodopisje na Dunaju in je v tem

Poleg zelo razširjenih *pripovednih motivov* najdemo motive iz alpskega prostora, motive, ki so pogojeni bodisi zgodovinsko bodisi zemljepisno. Motivi posameznih sag so ohranjeni tudi v baladni obliki; lahko bi tudi rekli, da gre za pripovedovane balade.

Sage o "belih ženah", "divjih ženah", ki živijo v jami, v "Vragloch", prikazujejo te žene kot pomočnice pri delu, predvsem pri žetvi in pri pletju prosa. Kot plačilo za delo zahtevajo samo mleko in kruh ali snop prosa. V enem primeru se te pomočnice imenujejo "Schöpferlein", to je z imenom, ki v siceršnji kočevski jezikovni rabi pripada samo trem sojenicam, ki so prisotne pri rojstvu otroka in vplivajo na njegovo prihodnjo usodo (WOLFRAM 1980. 65 isl.).

V pripovedih igrajo *kače* veliko vlogo. Motivi sami na sebi so zelo razširjeni, vendar kažejo krajinsko pogojene elemente, torej so preneseni na krajevne razmere. Predvsem gre za motiv odrešitve: deklico ali lepega mladeniča v podobi bele ali velike kače je treba odrešiti z udarcem s šibo, s poroko ali tako, da se kači iztrga ključ. Saga o *kačjem sinu* združuje več motivov. Zakonca, ki se jima želja o otrocih ne uresniči, dobita namesto otroka kačo, ki je odrešena v poročni noči. Ista zgodba je ohranjena tudi v baladi o "scheane Mare" (BREDNICH, SUPPAN 1969, 41 isl.). Dejstvo, da je refren balade slovenski vzklík (Bog pomagaj), kaže na slovensko ljudsko pesem podobne vsebine. V nemškem jezikovnem prostoru sta znana tako kačji ženin kot tudi kačja deklica. Kača kot otrok pa se pojavlja že leta 1660 v "Historia rerum noricarum et forioliensium" goriškega jezuita p. Martina Baucerja, tudi Valvasor je zgodbo prevzel.

Kača kot *stražarka zaklada*, čudežna lastnost kačje kronice in kamna "Siedelstein" so zelo razširjeni. Posebno vlogo igra na Kočevskem še *zaklinjanje kač*, pri čemer postane zaklinjalec sam na koncu žrtev kač (HAUFFEN 1895, 97 isl.).

Tudi pripovedi o *Turkih* so spadale v pripovedni zaklad Kočevarjev; gre za zgodbe o rešitvi iz turške stiske, z eno izjemo: *zgodbo o ugrabitvi neveste*, h kateri so pripadajočo balado zapisali že leta 1838. Pot bega ugrabiteljev je opisana z močno lokalno naslonitvijo, v glavnem se pokriva s staro potjo na Hrvaško. Ali je možno, da je nekoč dejansko prišlo do ugrabitve in da je prav zato ostala v ljudskem spominu? Nemško izročilo o ugrabljeni nevesti je kot ozadje zelo neverjetno; vendar je bila ugrabitev neveste v južnih balkanskih deželah dosti običajna.

Velika skupina *sag o gradnji cerkva* pozna delno zelo razširjene, čudežne motive, kot je, *da žival*

pokaže mesto ali da neka ptica izrazi željo, naj stoji cerkev na določenem mestu. S krajino tesno povezane pa so tiste sage, ki poročajo o tem, da so neko cerkev zgradili na luknji v hribu, v kateri je prebival hudič ali iz katere so prihajale hude nevihte. Toda kraške luknje in jame so igrale vlogo tudi v vsakdanjih pripovedih, ne nazadnje tudi v strahotah okoli leta 1945, o katerih se je vedno šušljalo, katerih dejanski obseg pa se je razvedel šele leta 1990: žal to niso sage, temveč zgodovinsko dejstvo, kot so pokazala časopisna in televizijska poročila.

Ustrezno krajinski strukturi z gozdovi pokritega krasa obstajajo tudi sage o *podzemskih jezerih in vodotokih*; vsaj zadnji dejansko obstajajo in so torej resnično jedro takih zgodb. Kraški pojavi so za človeka vedno bili skrivnostni, zato ne sme čuditi, da so na primer pripovedovali, da je volovski jarem, ki je izginil v ponoru reke Rinže, prišel na dan v Kolpi. Poskusi barvanja vode Rinže so potrdili to podzemsko povezavo.

Skoraj povsod po Evropi je razširjena predstava o *maši duhov*. Na Kočevskem so zapisali štiri take sage, peto so mi pripovedovali leta 1986. V treh objavljenih in v tisti, ki sem jo slišala, so umrli brez glave; glava velja kot sedež življenja, zato je brezglavost takorekoč značilnost mrtvih, ki se vračajo.

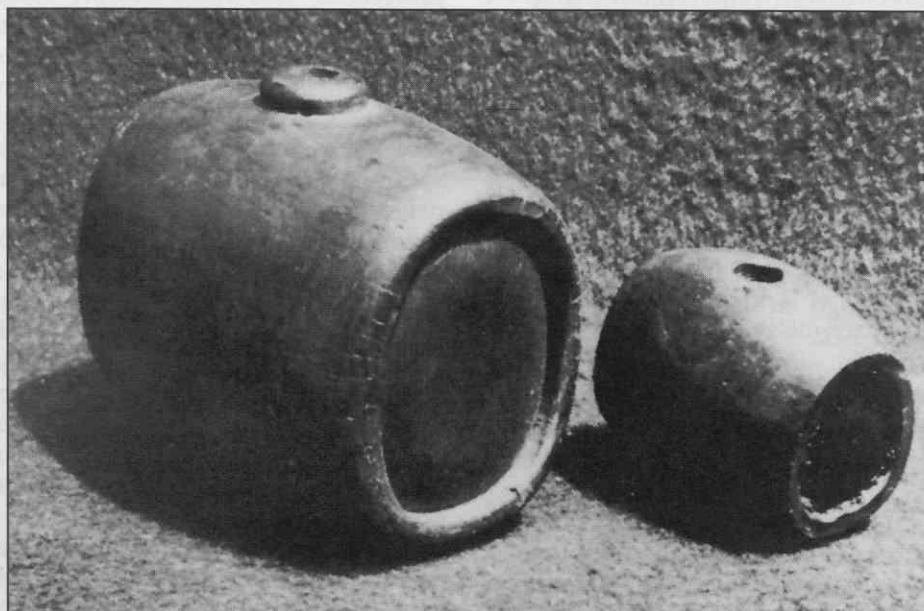
Tudi Kočevjarji so imeli svoje *butalske zgodbe*, ki so bile locirane v vasi Rogati hrib (Hornberg); naivni Pawl je bil tam neke vrste Eulenspiegel, ki je dobesedno razumel vsako naročilo. Danes je Rogati hrib, nekoč vas z 41 hišami in cerkvijo, izginil brez sledu. Veliko razširjenost zgodbic o prebi-

valcih te vasi je izpričal že Hauffen (HAUFFEN 1895, 111 isl.).

K splošnemu pripovednemu zakladu spadajo tudi pri Kočevjarjih znane zgodbe o potovanjih gospoda *Jezusa s Petrom*, ki jih lahko klasificiramo kot anekdotne legende (HAUFFEN 1895, 108 isl.).

Richard Wolfram je po 2. svetovni vojni predvsem po begunskih taboriščih Kočevjarjev v Avstriji nabral veliko materiala o *Ljudskih šegah* in ga izdal med leti 1955 in 1977 v desetih sestavkih, ki so končno izšli tudi kot zbornik (WOLFRAM 1980). Primerjave z bližnjo okolico, s slovansko soseščino ter z avstrijskimi in nemškimi šegami kažejo isto, kar velja tudi za druga področja kočevarske ljudske kulture, zraščanje tistega, kar so prinesli s seboj, s tistim, kar so našli pri sosedih, in tistim, kar je nanovo nastalo tekom stoletij in nosi pečat krajine in posebnih življenjskih okoliščin.

Da je Kočevska izginila zaradi nesrečnega političnega razvoja, pomeni izgubo svojske in bogate kulture ter večjega dela tistih ljudi, ki so bili nosilci te kulture: sorazmerno majhno je namreč število tistih Kočevjarjev, ki so ostali v Avstriji in Nemčiji, večina je šla v Ameriko, predvsem v Združene države, pa tudi v Kanado, v Argentino in Avstralijo. Kot pridni, sposobni ljudje so si spet zgradili novo eksistenco. Njihovo staro domovino je danes delno spet prekril gozd, od mnogih vasi v goščavi komaj še najdemo zidove, na mestu drugih vasi pa morda še stoji kaka hiša ali hlev. Samo mesto Kočevje se je povečalo po velikosti in številu prebivalcev. Izgubilo pa je svoj stari čar. Renesančni grad, ki je bil poškodovan ob koncu vojne, je bil podrt, staro mestno pokopališče so zravnali z zemljo. Šele v

Pivska sodčka (Österreichisches Museum für Volkskunde, Wien)

zadnjih letih so se stvari spremenile: danes negujejo spomin na nekdanje prebivalce, iščejo in tudi najdejo prijateljske vezi s Kočevarji.

Zdi se, da se je mlajša generacija nekaj naučila iz grenkih izkušenj preteklosti. Naj bo zgodovina učiteljica tudi za bodoče dni!

Prevedla: Doris Debenjak

Literatura:

- POSCH, STRAKA, PFERSCHY 1976 = Atlas zur Geschichte des steirischen Bauerntums. Wissenschaftliche Leitung FRITZ POSCH. Kartographische Bearbeitung MANFRED STRAKA. Redaktion GERHARD PFERSCHY. (Veröffentlichungen des Steiermarkischen Landesarchives 8). Graz 1976.
- BODAMER-LACKNER 1976 = ULRIKE BODAMER-LACKNER: Melodik im Gottscheer Volkslied. In: Gottscheer Zeitung 73 (60) Folge 1, 5-6.
- BREDNICH, KUMER, SUPPAN 1969, 1972, 1984 = Gottscheer Volkslieder. Gesamtausgabe. Auf Grund der Sammlung HANS TSCHINKEL und der Vorarbeiten von ERICH SEEMANN mit Unterstützung des Deutschen Volksliedarchives herausgegeben von ROLF WILH. BREDNICH, ZMAGA KUMER und WOLFGANG SUPPAN. Band I Volksballaden. Mainz 1969. Band II Geistliche Lieder. Mainz 1972. Band III Weltliche Lieder, Volkstanze, Nachträge zu Band I. Mainz 1984.
- DIMITZ 1875 = AUGUST DIMITZ: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Zweiter Theil: Vom Regierungsantritte Maximilians I. (1493) bis zum Tode Kaiser Ferdinands I. (1564). Laibach 1875.
- ELZE 1861 = THEODOR ELZE: Gotschee und die Gotschewer. Eine Skizze. Separat-Abdruck aus dem "dritten Jahreshefte des Vereines des krain. Landes-Museums". Laibach 1861.
- GROTHER 1931 = HUGO GROTHE: Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien. Ein Beitrag zur Deutschmuskunde des europäischen Südostens. (Deutschtum und Ausland 40/41). Münster in Westfalen 1931.
- HAUFFEN 1895 = ADOLF HAUFFEN: Die deutsche Sprachinsel Gottschee. Geschichte und Mundart, Lebensverhältnisse, Sitten und Gebräuche, Sagen, Märchen und Lieder. (Quellen und Forschungen zur Geschichte, Litteratur und Sprache Österreichs und seiner Kronländer 3.). Graz 1895.
- KLUN 1854 = V(inzenz) F(errerius) KLUN: Die Gottscheer. In: Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit. Neue Folge 2. Jahrgang Nr. 3. Nürnberg 1854, 51-54.
- KLUN 1855 = V(inzenz) F(errerius) KLUN: Im Gottscheer Dialekte. In: Die deutschen Mundarten 2. Nürnberg 1855, 86-87.
- KOS 1941 = FRANC K. KOS: Ornamentika lesenih poslikanih stropov v cerkvah na Slovenskem. Donesek k povezanosti visoke in ljudske umetnosti. Separat-Abdruck aus Zbornik za umetnostno zgodovino XVI-XIX. Ljubljana 1941. (Die Ornamentik der hölzernen bemalten Decken in den Kirchen in Slowenien.)
- KUNDEGRABER 1963 = MARIA KUNDEGRABER: Bibliographie zur Gottscheer Volkskunde. In: Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 7. 1962/63, 233-272.
- KUNDEGRABER 1966 = MARIA KUNDEGRABER: Zur Altersfrage der Gottscheer Volkstracht. In: Zur Kulturgeschichte Innerösterreichs. Universitätsprofessor Dr. HANNS KOREN zur Vollendung des 60. Lebensjahres dargebracht. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Sonderband 11). Graz 1966, 35-44.
- KUNDEGRABER 1968 = MARIA KUNDEGRABER: Vom Heutragen und Heuziehen in Gottschee. In: Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 11. 1968, 62-85.
- KUNDEGRABER 1969 = MARIA KUNDEGRABER: Herkunft und Bedeutung eines Obergewandes aus Pöllandl (Kočevske Poljane). (Alpes Orientales V. Acta quintum conventus de Ethnographia Alpium orientali tractantis. Graecii Slovenorum 29. III. 1967 - I. IV. 1967. MILKO MATICETOV iuvante, rededit NIKO KURET. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, razred za filološke in literarne vede. Dela 24). Ljubljana 1969, 281-288.
- KUNDEGRABER 1970 = MARIA KUNDEGRABER: Die Gottscheer Frauenfesttracht, ein Relikt mittelalterlicher Mode. In: Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift der Gesellschaft für historixhe Waffen- und Kostümkunde 29. 1970, 19-31.
- KUNDEGRABER 1972 = MARIA KUNDEGRABER: Gottscheer Putscherleinmittelalterliche Trink- und Pilgerfäßchen. In: Volkskunde. Fakten und Analysen. Festgabe für LEOPOLD SCHMIDT zum 60. Geburtstag. Im Auftrage des Vereines für Volkskunde und unter Mitwirkung von HANNS KOREN, KARL LUGMAYER, FRANZ MARESCHE und RICHARD PITTIONI herausgegeben von KLAUS BEITL. (Sonderschriften des Vereines für Volkskunde in Wien 2). Wien 1972, 143-154.
- KUNDEGRABER 1980 = Sonderausstellung Volkskunde der Gottscheer. Die Sammlung des Österreichischen Museums für Volkskunde aus der ehemaligen deutschen Sprachinsel Gottschee in Slowenien. Katalog: Dr. MARIA KUNDEGRABER. Wien und Stainz 1980.
- KUNDEGRABER 1984 = MARIA KUNDEGRABER: Die Frage einer "Gottscheer Rauchstube". In: Heimat als Erbe und Auftrag. Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte. Festschrift für KURT CONRAD zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von ROTRAUT ACKER-SUTTER für das Salzburger Landesinstitut für Volkskunde und die Salzburger Heimatpflege. Salzburg 1984, 328-342.
- KUNDEGRABER 1991 = MARIA KUNDEGRABER: Razvoj kočevske noše. Die Entwicklung der Gottscheer Tracht. Kočevje in Ljubljana 1991.
- PANZER 1901 = FRIEDRICH PANZER: Hilde- Grudrun.

- Eine sagen- und literaturgeschichtliche Untersuchung. Halle a.d.S. 1901.
- PETSCHAUER 1980 = ERICH PETSCHAUER: Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Bearbeitet von HERMANN PETSCHAUER. Wien 1980.
- (JOSEF) HERR VON RUDESH 1823 = HERR VON RUDESH: Weitere Nachrichten über die Gottscheer im Herzogthume Krain. In: Verzeit und Gegenwart. Ein periodisches Werk für Geschichte, Literatur, Kunst und Dichtung 1. 1823, 263-278.
- SCHRÖER 1868 = KARL JULIUS SCHRÖER: Ein Ausflug nach Gottschee. Beitrag zur Erforschung der Gottscheer Mundart. In: Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch historische Klasse 60. Wien 1868, 165-288.
- SCHROER 1870 = KARL JULIUS SCHROER: Weitere Mitteilungen über die Mundart von Gottschee. In: Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch historische Klasse 65. Wien 1870, 391-510.
- TSCHINKEL 1973, 1976 = WALTER TSCHINKEL: Wörterbuch der Gottscheer Mundart, 2 Bände. (Studien zur österreichisch-bairischen Dialektkunde 7). Wien 1973 und 1976.
- TSCHINKEL 1932 = WILHELM TSCHINKEL: Gottscheer Volkstum in Sitte, Brauch, Märchen, Sagen, Legenden und anderen volkstümlichen Überlieferungen. Kočevje 1932.
- WIDMER 1931 = GEORG WIDMER: Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheer-ländchens (1406-1627). Wien 1931.
- WOLFRAM 1980 = RICHARD WOLFRAM: Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee. (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde 19). Wien 1980.
- ZADNIKAR 1967 = MARIJAN ZADNIKAR: Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske. Popisal, zbral in uredil. Ljubljana 1967. (Hektographiert) (Material zu einer Kunsttopographie des Gottscheerlandes).
- ZADNIKAR 1991 = MARIJAN ZADNIKAR: Z mojih poti. Spomini slovenskega umetnostnega zgodovinarja in konservatorja. Ljubljana 1991. (Von meinen Wegen. Erinnerungen des slowenischen Kunsthistorikers und Konservators.).